„Písmo“ a „vzpomínky apoštolů“. Bible Justina Mučedníka[1]

Radka Fialová

“Scripture” and “Memoirs of the Apostels”. Justin Martyr and his Bible: The outstanding apologist of the Christian Faith, Justin Martyr, is a unique witness to the transmission of Biblical tradition in the mid-second century. In his time, the canon of Christian writings today known as the New Testament emerged as a counterpart to “Scripture” (the Law and Prophets of the Hebrew Bible). The purpose of the present paper is to show the reception of the Hebrew Bible, as reflected in Justin's work, in particular in his *Dialogue with Trypho the Jew*. Justin uses many quotations from Scripture, which are interpreted as prophecies fulfilled in Christ. Correlating to the individual verses of the Scripture and source of information on Jesus' life and suffering, he refers in this work 13 times to the “Memoirs of the apostles” (*apomnēmoneumata tōn apostolōn*). What, then, is their content and status?
Keywords: Greek Apologetics in the 2nd Century, Dialogue with Trypho, reception of Hebrew Bible, New Testament Canon, Memorabilia, Scripture, prophetic writings, prophetic Spirit

Nejvýznamnější z řeckých apologetů 2. století, Justin Filosof zvaný též Mučedník, je jedinečným svědkem utváření biblické tradice v polovině 2. století. V jeho době se jako protipól židovského „Písma“ vynořuje kánon křesťanských spisů, který byl později nazván Nový zákon. Justinovo dílo je bohatým zdrojem jak starozákonních citací, tak odkazů na látky novozákonní. Cílem tohoto článku je ukázat na základě dochovaných Justinových děl, zejména jeho *Dialogu se Židem Tryfónem*, jak probíhala recepce hebrejské bible ve 2. století křesťanského letopočtu a jakým způsobem se u Justina odráží autorita postupně se utvářejícího kánonu křesťanských spisů.

[1] Tato studie je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci grantu GA ČR P401/12/G168 „Historie a interpretace Bible“. Jedná se o přepracovanou verzi kapitoly Scripture and the Memoirs of the Apostels. Justin Martyr and His Bible, vydané anglicky in: Jan Dušek / Jan Roskovec (eds.), *The Process of Authority. The Dynamics in Transmission and Reception of Canonical Texts* (Deuterocanonical and Cognate Literature Studies 27), Berlin: De Gruyter, 2016, 165–178.

Justin Mučedník,[2] považovaný za jednoho z nejvýznamnějších apologetů křesťanské víry ve 2. století, je svorníkem několika tradic. Podle zmínek ve svých dílech pocházel z rodiny latinských či řeckých kolonistů, kteří po první válce židovské založili poblíž ruin starobylého Šekemu „nové město" Flavia Neapolis (dnešní Nábulus v Palestině).[3] Podle data jeho násilné smrti – zemřel jako mučedník v Římě kolem roku 165 – a přibližného věku, kterého se dožil, můžeme usuzovat, že se zde Justin narodil začátkem 2. století. Ve svém rodném městě či snad v některém z měst na pobřeží Malé Asie získal klasické vzdělání ve filosofii a rétorice. Podle vlastního líčení v úvodních kapitolách *Dialogu se Židem Tryfónem* nějakou dobu před Bar Kochbovým povstáním (132–135) přijal křesťanství a stal se křesťanským učitelem. Ze svědectví mučednických *Akt Iústína a jeho druhů*[4] víme, že nejméně dvakrát pobýval v Římě, kde pravděpodobně vedl filosofickou či katechetickou školu.[5]

Justin byl tedy současníkem biskupů Polykarpa ze Smyrny a Papia z Hierapole, v Římě se mohl setkat s Markiónem z Pontu, ale také s Frontonem z Cirty, učitelem slavného „filosofa na trůně" Marka Antonia, za jehož vlády byl Justin umučen. Zažil též proslulého satyrika Lúkiána ze Samosaty, který v hlavní postavě své satyry *O smrti Peregrinově* zesměšňuje křesťany pro jejich bratrskou lásku a připravenost k mučednictví. Justinovým současníkem byl rovněž filosof Kelsos, autor první seriózní protikřesťanské polemiky *Pravdivé slovo* (*Aléthés Logos*), se kterým o několik desítek let později ve svém díle *Proti Kelsovi* polemizoval proslulý církevní učitel, teolog Órigenés. Mezi Justinovy žáky patřil mezi jinými Tatiános, autor evangelijní harmonie *Diatessarón*, řadu podnětů a apologetických argumentů z jeho děl čerpali Eirénaios z Lyonu a Tertullianus a zprostředkovaně i další apologeti a křesťanští učitelé.

Justinova díla, která vznikla kolem poloviny 2. století, jsou v první řadě apologiemi, tedy obhajobami křesťanství a jeho učení, a to jak proti „pohanům", tak proti Židům. Vzhledem k tomu, že Justin průběžně cituje řadu

---

[2] V textu článku se přidržuji počeštěného znění Justinova jména, které dle mého soudu působí méně rušivě než transkripce Iústínos.

[3] O Justinově rodině nevíme nic kromě informace obsažené v úvodních větách jeho *První apologie*, kde se Justin představuje jako „syn Priskův, vnuk Bacchiův z Flavie Neapoli v Sýrii palestinské", srv. Apol. I,1,1, přel. František Sušil, *Spisy otcův apoštolských a Justina Mučedníka*, Praha: Dědictví sv. Prokopa, 1874[3], 253.

[4] Český překlad s úvodem Pavel Dudzik, in: Petr Kitzler (ed.), *Příběhy raně křesťanských mučedníků I. Výbor z nejstarší řecké a latinské martyrologické literatury*, Praha: Vyšehrad, 2009, 77–85.

[5] O formě, jakou jeho škola měla, se můžeme jen dohadovat, ale vzhledem k jeho pojetí filosofie (viz níže 91) se nemusí jednat o protimluv.

starozákonních látek, jsou pro nás též cenným svědectvím křesťanské recepce spisů hebrejské bible, konkrétně jejího řeckého překladu Septuaginty. V Justinových dvou hlavních spisech, které se nám dochovaly – *První apologii* (Apol. I.), adresované římskému císaři Antoninu Piovi, a *Dialogu se Židem Tryfónem* (Dial.), najdeme více než 300 citací z „Písma". Justin je rovněž jedinečným svědkem upevňování autority křesťanských „spisů", které později byly uspořádány do novozákonního kánonu.

Výrazy Starý a Nový zákon jako označení pro dvě části křesťanského kánonu jsou pro Justinovu dobu pochopitelně anachronické[6] – o „knihách staré smlouvy" poprvé čteme u Melitóna ze Sard (fragm. 3 u Eusebia, Hist. eccl. IV,26,13–14).[7] Když Justin mluví o „Písmu" (*grafé,* asi 30×) či – častěji – o „Písmech" (*grafai*), má na mysli spisy hebrejské bible, a to ve znění Septuaginty, jak několikrát výslovně uvádí ve svém *Dialogu*. Odkazuje přitom na tradici zachycenou v *Listu Aristeově*, podle níž bylo Písmo přeloženo z hebrejštiny do řečtiny na příkaz krále Ptolemaia II. ve 3. století př. Kr. v Alexandrii. Pravidelně tuto tradici uvádí, když srovnává dvě verze textu: ten, který cituje a jenž v jeho očích představuje autentickou verzi Septuaginty, a druhý, který podle něj Židé upravili tak, aby z něj méně čišela mesiášská proroctví.[8]

Z Justinových výroků kromě toho vyplývá, že měl jisté povědomí o rozdílech v kánonu starozákonních spisů – říká totiž, že neargumentuje na základě knih a biblických míst, které Židé neuznávají (srv. Dial. 120,5).[9] V 71.–73. kapitole *Dialogu se Židem Tryfónem* uvádí dokonce několik míst,

---

6 V Dial. 11,2 Justin hovoří o rozdílu mezi „zákonem již starým" (*palaios édé nomos*) a „dřívější smlouvou" (*protera diathéké*), jež byly zamýšleny jen pro Židy, na jedné straně, a „věčným a konečným zákonem" (*aiónios nomos kai teleutaios*) a „věrnou smlouvou" (*hé diathéké pisté*) na straně druhé: „Zákon vydaný na hoře Chóreb je již starý a platí jen pro vás, tento však naprosto pro všechny. Stejně jako zákon postavený proti zákonu ukončil platnost předcházejícího, tak i později uzavřená smlouva ukončuje dřívější. Jako věčný a konečný zákon nám byl dán Kristus a věrná smlouva, po níž už nebude zákona, přikázání ani nařízení." (V souladu s edičními pravidly časopisu uvádím řecké výrazy v transkripci do češtiny. České překlady jsou mé vlastní, s přihlédnutím ke starému překladu Fr. Sušila, *Spisy otců apoštolských a Justina Mučedníka*, viz pozn. 3).

7 Srv. Oskar Skarsaune, Justin Martyr and his Bible, in: Sara Parvis / Paul Foster (eds.), *Justin Martyr and His Worlds*, Minneapolis: Fortress Press, 2007, 53–76, 53.

8 Srv. např. Dial. 137,3: „Poté co jsem uvedl Písma, jak vy je máte, uvedu, jak je vykládá Sedmdesát…" a Dial. 84,3: „Vy se však opovažujete převracet výklad, jejž podali vaši předkové u egyptského krále Ptolemaia, i v tom, že tvrdíte, že Písmo nepraví tak, jak oni vyložili…" (dosl. „že nemáte Písmo, jak oni vyložili").

9 Justin zde říká, že se nechce hašteřit o slovíčka a vyvozovat mesiášská proroctví z pasáží, jež Židé neuznávají (v prorockých knihách Jeremjášových, Ezdrášových či Davidových), „nýbrž jen z těch, jež jsou vámi ještě i dnes uznávány".

jež prý byla z Písma vypuštěna.[10] Podle Oskara Skarsauna, autora vynikající monografie o Justinových starozákonních citacích, nazvané příznačně *Proof from Prophecy*,[11] to pravděpodobně odráží charakter pramenů, které měl Justin k dispozici: „Jeho křesťanské prameny někdy citovaly a užívaly materiál, který není citován přímo z Písma, ale pocházel spíše z midrašicky zkrášlených biblických příběhů."[12] Nemůžeme nicméně vyloučit ani možnost, že Justin měl nějaké informace o revizi Septuaginty, jež v jeho době probíhala – řecký text byl revidován židovskými písaři, aby lépe odpovídal textu hebrejskému (tzv. recenze *kaige*).[13]

„Prorocké spisy" a vyplnění proroctví

V podstatě synonymně k výrazům Písmo (*grafé*) či „Písma" (*grafai*) hovoří Justin o „spisech proroků" (*syngrammata tón profétón*). Mezi proroky ovšem řadí i Mojžíše, Jákoba či Davida, „prorocké spisy" tedy v jeho pojetí zahrnují i knihy, jež dnes označujeme jako historické či poetické. Nejčastěji a nejobsáhleji cituje Justin z knih Genesis, Izajáš a z Žalmů. Podle frekvence a rozsahu jeho citací můžeme soudit, že kromě těchto tří biblických knih Justin znal historické spisy až po knihu Jozue; z proroků „používá" kromě Izajáše též Jeremjáše, Ezechiela a Dvanáct proroků, a dále knihu Přísloví a knihu Daniel.

Synonymní užívání výrazů „Písmo" a „prorocké spisy" v Justinových dílech napovídá, že bible je pro Justina v první řadě zdrojem proroctví, zejména mesiášských proroctví, která vztahuje na Ježíše Krista.[14] Úvodní kapitoly jeho *Dialogu se Židem Tryfónem* ukazují, že v Justinově případě to mělo osobní rozměr. Prorocké spisy byly podle jeho líčení tím, co jej – muže, který celý život nosil plášť filosofů – přivedlo ke křesťanství jakožto „jediné bezpečné a prospěšné filosofii" (Dial. 8,1). Když se jednou procházel po mořském břehu (podle Eusebia, Hist. eccl. IV,18,6, to bylo v Efezu),

[10] Např. „(Hospodin kraluje) ze dřeva" v Žalmu 95, srv. Dial. 73,1: „A z pětadevadesátého Žalmu odstranili ze slov pronesených Davidem tento krátký výrok: ‚ze dřeva'. Praví se zde: „Říkejte mezi národy: Hospodin kraluje ze dřeva," a oni zanechali jenom: „Říkejte mezi národy: ‚Hospodin kraluje'." (srv. Ž 95,10 LXX).

[11] Oskar Skarsaune, *The Proof from Prophecy: A Study in Justin Martyr's Proof Text Tradition Text-Type, Provenance, Theological Profile* (Supplements to Novum Testamentum 56), Leiden: Brill, 1987.

[12] Srv. Skarsaune, Justin Martyr and his Bible, 63: „… his Christian sources could sometimes quote and use scriptural material that was not directly quoted from Scripture, but rather came from Midrashic embellishment of the scriptural stories."

[13] Tamtéž, 58.

[14] Dial. 32,2: „Nyní však ve všech svých promluvách předkládám doklady z Písem/písem, jež jsou u vás považována za svatá a prorocká…"

kde hledal klid a ústraní, potkal prý jakéhosi ctihodného starce (*palaios tis presbytés*), který s ním zavedl sókratovský rozhovor o Bohu, povaze duše a její nesmrtelnosti (Dial. 3). Nakonec se společně doberou toho, že „filosofové o těchto věcech nic nevědí ani nemůžou vyložit, co je duše" (Dial. 5,1), a Justin se starce táže, koho má tedy člověk mít za učitele. Tu mu stařec poví o spisech proroků, „kteří jediní pravdu věděli a lidem hlásali, nikoho se neobávali a neštítili, ani nebyli poháněni ctižádostí, nýbrž říkali jen to, co slyšeli a viděli naplněni duchem" (Dial. 7,1). Proroci prý „nepřipojovali ke svým řečem důkazy, ale všechno, co se dálo a děje, nutí jejich výrokům přisvědčovat" (Dial. 7,2). A Justinovi rázem „vzňal se v duši oheň a pojala jej láska k nim a také k těm mužům, kteří jsou přáteli Krista" (Dial. 8,1).

Vyprávění v úvodních kapitolách *Dialogu s Tryfónem*, kde Justin líčí svou pouť filosofickými školami a svou konverzi, je jistě do určité míry stylizované: postava ctihodného presbytera jako by v sobě spojovala rysy Platónova učitele, slavného athénského filosofa Sókrata, a apoštola Jana, který bývá spojován právě s Efezem. Justin zde rozvíjí oblíbený apologetický argument, že řecká filosofie byla inspirována proroky a že jen vyměnil platónskou filosofii za filosofii starší, původní a nejlepší. Věta uzavírající jeho vyprávění napovídá, že i on sám, stejně jako proroci, pocítil jakousi „inspiraci", kterou lze srovnat se sestoupením Ducha svatého na apoštoly (Dial. 8,1, srv. Sk 2,1–4.). Jádro jeho líčení ale nemáme důvod zpochybňovat: Justina přivedla ke křesťanství prorocká tradice, se kterou dříve nebyl obeznámen.

Zastavme se nyní u věty „všechno, co se dálo a děje, nutí jejich výrokům přisvědčovat". Tu totiž můžeme považovat za klíč k Justinově hermeneutice Písma. Justinova exegetická metoda, lze-li v souvislosti s Justinem o metodě mluvit, spočívá v tom, že se snaží ukázat vztah mezi konkrétními větami proroctví a jejich uskutečněním v životě a působení Ježíšově, v jeho utrpení a v tom, co se později dálo ve jménu Ukřižovaného, takže to všichni mohli vidět.[15]

Můžeme zde zachytit tři důležité momenty:

- prorocké spisy, inspirované prorockým duchem, přinášejí proroctví o událostech, které jsou připsány Mesiáši;
- události, jež se odehrály „zjevně", přede všemi, jsou podle Justina naplněním proroctví a důkazem, že Ježíš je Mesiáš;

[15] V Dial. 53,2–3 Justin říká: „A protože o té věci bylo výslovně prorokováno, že se má udát skrze Mesiáše, když se skrze něho přede všemi dála, jasně ukázala, že on je Kristem. A ačkoliv se všechny ty věci staly a dokazují se z Písem, vy jste stále zatvrzelí."

- svědectví o naplnění prorokovaných událostí se k nám dostala díky „mužům, kteří jsou přáteli Krista“ a jejich vzpomínkám na dobu, která byla svědkem toho, jak se proroctví vyplňují.

Jinými slovy, pro Justina je zásadní spojovat starozákonní výroky s novozákonními událostmi podle schématu zaslíbení – naplnění. Je otázka, nakolik je v tomto ohledu závislý na svých předchůdcích, na dřívější exegetické tradici, která kromě souboru vhodných výroků a starozákonních *loci* obsahovala i tyto hermeneutické klíče, či zda jen důsledně rozvíjí novozákonní exegezi, zejména Ježíšovo/matoušovské: „To se stalo, aby se splnilo (slovo)…“[16] V justinovském bádání se dlouze diskutovalo o tom, zda byl Justin ve své práci s Písmem ovlivněn Filónem Alexandrijským či spíše soudobými židovskými midraši,[17] nebo svými předchůdci, apologety Aristeidem či Aristónem z Pelly, jehož *Dialog mezi Iásónem a Papiskem o Kristu*, z nějž snad mohl Justin čerpat,[18] se bohužel nedochoval.

Výklad Žalmu 22 a „vzpomínky apoštolů“

Výjimečným příkladem Justinovy exegeze je výklad Žalmu 22,1–24 (21 LXX), kterému Justin věnuje deset kapitol *Dialogu se Židem Tryfó-*

[16] Srv. např. Mt 1,22: „To všechno se stalo, aby se splnilo, co řekl Hospodin ústy proroka…“; Mt 21,4: „To se stalo, aby se splnilo, co je řečeno ústy proroka…“; dále srv. J 12,16: „Jeho učedníci tomu v té chvíli nerozuměli, ale když byl Ježíš oslaven, tu se rozpomenuli, že to o něm bylo psáno a že se tak stalo.“; J 19,36: „Neboť se to stalo, aby se naplnilo Písmo: ‚Ani kost mu nebude zlomena‘“; Ř 16,25n: „Sláva tomu, který má moc upevnit vás ve víře podle mého evangelia a podle zvěsti Ježíše Krista: v ní je odhaleno tajemství, které od věčných časů nebylo vysloveno, nyní je však zjeveno prorockými Písmy a z příkazu věčného Boha stalo se známým mezi všemi národy, aby je poslušně přijali vírou.“; Sk 3,18: „Bůh však tímto způsobem vyplnil, co předem ohlásil ústy všech proroků, že jeho Mesiáš bude trpět.“; Sk 13,32n: „My vám přinášíme radostnou zprávu, že slib, daný našim praotcům, splnil Bůh nám, jejich dětem, a vzkřísil Ježíše; vždyť je o něm psáno v druhém Žalmu: ‚Ty jsi můj Syn, já jsem tě dnes zplodil.‘“

[17] Justinovou teologií a kosmologií a otázkou, nakolik byl Justin ovlivněn díly Filóna Alexandrijského, se zabýval ve svém dnes již klasickém díle Erwin Goodenough, *The Theology of Justin Martyr*, Jena: Frommannsche Buchhandlung 1923; Amsterdam: Philo 1968². Podle Shotwella, *The Biblical Exegesis of Justin Martyr*, London: S.P.C.K, 1965, byl Justin obeznámen s mnoha tématy helénistické filosofie nikoli přímo, ale prostřednictvím židovských učitelů, vliv Filónův ale zůstává sporný.

[18] Teze Piera Nautina, Histoire des dogmes et des sacrements chrétiens, in: *École pratique des hautes études, Annuaire* 1967–1968, 162–167, cit. dle SKARSAUNA, *The Proof from Prophecy*, 5, pozn. 13. *Dialog Iásóna s Papiskem* byl známý i Kelsovi (Orig. c. Cels. 4,52), který ho odsuzuje za absurdnosti, a též Órigenovi a Jeronýmovi. Doklady vyplnění starozákonních proroctví, jak je podává židokřesťan Iásón, jsou korunovány úspěchem: alexandrijský Žid Papiscus se nechává pokřtít.

nem (Dial. 97–106) a který patří mezi několik málo textů, k nimž připojuje obsáhlejší vlastní komentáře.[19] V 98. kapitole cituje celý text první části žalmu (v. 2–24) a v následujících kapitolách znovu uvádí jednotlivé verše, které vztahuje k událostem pašijí a dalším okamžikům Ježíšova života a veřejného působení. Jako korelát k jednotlivým veršům žalmu a zdroj informací o Ježíšově životě a utrpení zde přitom třináctkrát odkazuje na „vzpomínky apoštolů" (*apomnémoneumata tón apostolón*).

Tento výraz je nejspíše Justinovým vlastním „vynálezem" a najdeme je i v obou jeho hlavních dílech, i když každé z nich bylo nejspíše psáno pro jiné publikum – *První apologie* je formálně stylizovaná jako oficiální „petice" (*libellus*) adresovaná římskému císaři, senátu a lidu římskému, *Dialog se Židem Tryfónem* jako polemika se soudobým judaismem či spíše židokřesťanstvím.[20] Vzhledem k Justinovu filosofickému „backgroundu" lze soudit, že výraz *apomnémoneumata* neboli „vzpomínky/paměti" zvolil záměrně a odkazuje jím na známé dílo Sókratova žáka Xenofónta *Vzpomínky na Sókrata* (*Apomnémoneumata Sókratús*), s tím rozdílem, že místo genitivu subjektivního je tu užit *genetivus auctoris*: důraz není položen na to, že se jedná o vzpomínky na Ježíše, ale na to, že byly sestaveny apoštoly. Minimálně z citace Xenofóntových *Vzpomínek na Sókrata* ve *Druhé apologii* (Mem. 2,1,21–33, srv. Apol. II,11,3–5)[21] víme, že Justin dílo tohoto Sókratova žáka znal. Díky tomu můžeme Justina zařadit do literárního kontextu druhé sofistiky, intelektuálního proudu, který usiloval o oživení všeho řeckého a návrat k attičtině a jenž holdoval autorům, kteří reprezentovali klasický attický styl. Mezi ně patřil kromě filosofa Platóna a řečníka Démosthena právě historik Xenofón.[22] Dalším argumentem pro úmyslné užití tohoto výrazu je Justinův vztah k osobě Sókrata. Představuje pro něj vzorového křesťana dávno před Kristovým příchodem, prototyp křesťanského mučedníka, který zemřel kvůli obvinění z atheismu a z toho, že prý zavádí nová božstva (Apol. I,5, srv. Platón, Apol. Socratis 24b).[23] Použitím tohoto výrazu Justin každopádně řadí „vzpomínky apoštolů (na Ježíše), jež

[19] Skarsaune, Justin Martyr and his Bible, 61.

[20] Skutečný adresát obou děl je stále předmětem odborné diskuse; např. Charles H. Cosgrove, Justin Martyr and the Emerging Christian Canon: Observations on the Purpose and Destination of the Dialogue with Trypho, *Vigiliae Christianae* 36/3 (1982), 209–232, 221, považuje *Dialog se Židem Tryfónem* za „vnitrocírkevní monolog".

[21] Je zde citován známý úvod Xenofóntova díla a „kondenzované shrnutí ‚Hérákleovy volby' z téže knihy", srv. Leslie W. Barnard, *Justin Martyr. His Life and Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 1966, 58.

[22] Srv. Timothy Horner, *Listening to Trypho: Justin Martyr's Dialogue with Trypho Reconsidered* (Contributions to Biblical Exegesis and Theology 28), Leuven: Peeters, 2001, 78.

[23] Srv. Oskar Skarsaune, Judaism and Hellenism in Justin Martyr, ellucidated from his Portrait of Socrates, in: Hermann Lichtenburg (ed.), *Geschichte – Tradition – Refle-*

se nazývají evangelia“ (Apol. I,66,3) do významné literární tradice vzpomínek žáků na jejich filosofické učitele,[24] a odpovídá rovněž jeho pojetí křesťanství jako „jediné a bezpečné filosofie“, jak jsme se o něm zmínili výše.[25]

Na druhé straně se objevily návrhy spojovat výraz „vzpomínky apoštolů“ se známými větami Papia z Hierapole, obsaženými v jeho díle *Výklad slov Páně*, jehož zlomky se dochovaly v Eusebiových *Církevních dějinách* (Hist. eccl. III,40). Nemáme žádné doklady o tom, že by Justin byl obeznámen s Papiovým dílem, ale souvislost mezi výrazem *apomnémoneumata* u Justina a Papiovou zmínkou o tom, že Marek zapsal vše, co si pamatoval (*apomnémoneusen*) z Petrova kázání, ukazují tímto směrem.[26] Justin se Papiovi nejvíce blíží větou: „Tak učili ti, kdo si zapamatovali všechny věci o našem Spasiteli Ježíši Kristu…“ z Apol. I,33,5[27] a odkazem na „následovníky apoštolů“ v Dial. 103,8.[28]

Je tu však jeden podstatný rozdíl. Zatímco Papias klade důraz na ústní předávání Ježíšova učení,[29] v Justinových narážkách na „vzpomínky apoštolů“ tomu protiřečí důraz kladený na tradici psanou: z patnácti výskytů se desetkrát odkazuje na to, že tyto „vzpomínky“ existují v psané podobě.[30]

---

xion. Festschrift für Martin Hengel zum 70. Geburtstag, sv. III: *Frühes Christentum*, Tübingen: Mohr Siebeck, 1996, 585–611, 589.

24 Další příklady viz Niels Hyldahl, Hegesipps Hypomnemata, *Studia theologica (cura ordinum theologorum scandinavicorum edita)* 14 (1960), 78; Katharina Greschat, Justins „Denkwürdigkeiten der Apostel“ und das Petrusevangelium, in: Thomas J. Kraus / Tobias Niklas (eds.), *Das Evangelium nach Petrus. Texte, Kontexte, Intertexte*, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2007, 197–214, 201, připomíná „Platónova *apomnémoneumata*“, jejichž autory jsou jeho žáci Erastos a Asklépiadés.

25 „Filosofické“ jsou ostatně rovněž žánry jeho dvou dochovaných děl: název *Apologie* je mimo jiné narážkou na Platónovu *Obranu Sókratovu* (*Apologia Sókratús*) a dialog byl zase preferovaným Sókratovým diskurzem.

26 Richard Heard, The APOMNEMONEYMATA in Papias, Justin, and Irenaeus, *New Testament Studies* 1 (1954/55), 122–129, 122–123: „Papias works include a statement, made either by himself or the Elder, that Mark, who followed (*parakolúthésen*) Peter, wrote some things as he remembered them (*apemnémoneusen*). Papias also states that he himself used to ask about the words of the Elders, from those who followed them (*parékolúthékós tis*). These Elders are apparently identified with the disciples of the Lord, including Peter, Matthew, and John.“

27 Srv. tamtéž, 122.

28 „Neboť ve vzpomínkách, o nichž tvrdím, že byly sestaveny jeho apoštoly a jejich následovníky, se píše / je psáno…“

29 Srv. Eusebius, Hist. eccl. III,39,4: „Nevěřil jsem, že mi věci zapsané v těchto knihách pomohou více než živý hlas živých lidí.“ (česky *Církevní dějiny (Ecclesiastica historia)* (Teol. studie), Praha: Česká katolická charita, 1988, překlad Jan Novák, upravila R. F.).

30 Sedmkrát je použito výrazu „píše se / je psáno“ (*gegraptai*), z toho čtyřikrát v podobě „píše se / je psáno ve vzpomínkách (jeho) apoštolů“ (*en tois apomnémoneumasi tón apostolón* [*autú*] *gegraptai*, srv. Dial. 101,3; 103,6; 104,1; 106,4), dvakrát v podobě „je psáno

Řečeno s Grahamem Stantonem, „Justin je velmi knižní" a v jeho díle se nenacházejí téměř žádné odkazy na ústní tradici.[31] I výrazem „evangelium/evangelia", který užívá jen zřídka (dva výskyty v *Dialogu se Židem Tryfónem* v singuláru, jeden v *První apologii* v plurálu), odkazuje Justin na psaný dokument, a rovněž Ježíšovy výroky v některých případech uvádí jako „zaznamenané" či „zapsané":

1. Justinův protějšek Tryfón v 10. kapitole *Dialogu* říká: „I ta vaše přikázání nacházející se v tom tak zvaném evangeliu jsou tak velká a obdivuhodná, že si lze domýšlet, že je nikdo nemůže zachovávat; vynasnažil jsem se je totiž přečíst" (Dial. 10,2).[32]
2. Citace Mt 11,27 v Dial. 100,1 je uvozena slovy „v evangeliu je psáno, že řekl" (*kai en tó euangelió dé gegraptai eipón*).
3. Výraz „je psáno" (*gegraptai*) je v Dial. 49,5 užit v souvislosti s Ježíšovým výrokem z Mt 17,11.
4. Evangelijní narativ o Ježíšově křtu v Dial. 88,3 je zakončen slovy: „jak napsali apoštolové tohoto našeho Krista" (*egrapsan hoi apostoloi autú tútú tú Christú hémón*).

Co je obsahem „vzpomínek apoštolů"

Pojďme se nyní podívat, co je obsahem „vzpomínek apoštolů". Jak už jsem uvedla výše, výraz se u Justina objevuje patnáctkrát, z toho dvakrát v *Apologii* a třináctkrát v *Dialogu s Tryfónem* ve výkladu Žalmu 21 (LXX) v Dial. 97–106.

Ze dvou výskytů v *Apologii* můžeme vyčíst:

1. že vzpomínky (*apomnémoneumata*) pocházejí od apoštolů, nazývají se evangelia (pokud se nejedná o pozdější glosu, bylo by to nejranější

---

ve vzpomínkách" (*en tois apomnémoneumasi gegraptai*, srv. Dial. 105,6; 107,1) a jedenkrát ve formě „je psáno / píše se ve vzpomínkách, o nichž tvrdím, že byly sestaveny jeho apoštoly a jejich následovníky" (*en tois apomnémoneumasi, ha fémi hypo tón apostolón kai tón ekeinois parakolúthésantón syntetachthai, gegraptai*, srv. Dial. 103,8); jedenkrát „máte psáno ve vzpomínkách jeho apoštolů" (*gegramenon en tois apomnémoneumasi tón apostolón autú echontes*, srv. Dial. 100,4); jedenkrát „i to je psáno v (jeho?) vzpomínkách" (*gegrafthai en tois apomnémoneumasi tón apostolón autú gegenémenon kai túto…*, srv. Dial. 106,3) a jednou „se vzpomínky apoštolů nebo spisy proroků čtou, dokud to lze" (*ta apomnémoneumata tón apostolón é ta syngrammata tón profétón anaginósketai, mechris enchórei*, srv. Apol. I,67,3).

[31] Graham N. Stanton, *Jesus and Gospel*, Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2004, 104.

[32] *Hymón de kai ta en tó legomenó euangelió parangelmata thaumasta hútós kai megala epistamai einai, hós hypolambanein médena dynasthai fylaxai auta; emoi gar emelésen entychein autois.*

užití plurálu evangelia v křesťanské literatuře) a obsahují tradici slov ustanovení Večeře Páně, kterou Ježíš předal apoštolům (Apol. I,66,3, srv. L 22,19–20; 1K 11,23–25; Mt 26,26–28);
2. že se vzpomínky apoštolů nebo spisy proroků čtou během nedělního shromáždění (Apol. I,67,3).

Ze zmínek v *Dialogu* můžeme vyčíst:
1. že se v nich píše, že Ježíš Kristus je Synem Božím – v souvislosti s Petrovým vyznáním v Mt 16,16 a s jeho přejmenováním (Dial. 100,4, srv. Mt 16,16–18; L 6,14; Dial. 106,3);
2. o urážkách kolemjdoucích na adresu ukřižovaného Ježíše (Dial. 101,3, srv. Mt 27,39n; L 23,35.37; Mk 15,29–32);
3. že se Ježíš před Pilátem odmlčel a nechtěl nikomu odpovídat, aby vydal plody i onen Izajášův výrok: „Hospodin dává mně jazyk, abych poznal, kdy mám řeč pronést." (Dial. 102,5, srv. Iz 50,4 LXX; Mt 27,13n; Mk 15,4n; L 23,9);
4. že je ve vzpomínkách apoštolů zaznamenáno, jak Ježíše po křtu v Jordánu, poté co nad ním zazněl hlas: „Syn můj jsi ty, dnes zplodil jsem tebe" (Ž 2,7, srv. L 3,22 cod. Bezae [D]), pokoušel ďábel, až mu řekl: „Klaň se mi", a že mu Kristus odpověděl: „Jdi z cesty, satane! Hospodinu, Bohu svému, se budeš klanět a jeho jediného uctívat" (Dial. 103,6, srv. Mt 4,9n; L 4,7n);
5. že se z Ježíše, když se modlil, lily krůpěje potu a že pravil: „Je-li to možné, ať mne mine tento kalich." (Dial. 103,8, srv. Mt 26,39; L 22,42.44; Mk 14,35n);
6. k jaké smrti byl Ježíš odsouzen „sborem zlostníků" (Dial. 104,1, srv. Mt 26,57.59; 27,23; Mk 14,53.64; 15,13.15);
7. že „jednorozenec je Otcem veškerenstva, vlastně z něho zrozený Logos a moc, jenž se později stal člověkem narozením z panny, jak jsme se dozvěděli z pamětí jeho apoštolů" (Dial. 105,1, srv. J 1,14.18; Mt 1,23; L 1,26n.31);
8. slova, která Ježíš řekl umíraje na kříži: „Otče, do tvých rukou odevzdávám svého ducha" (Dial. 105,5, srv. Ž 31,5; L 23,46);
9. jak napomínal své učedníky, aby překonávali život farizeů, jinak nemohou být spaseni: „Nebude-li vaše spravedlnost o mnoho přesahovat spravedlnost zákoníků a farizeů, nevejdete do království nebeského" (Dial. 105,6, srv. Mt 5,20);
10. že stál mezi apoštoly, svými bratry, kteří se po jeho vzkříšení káli za to, že od něj při ukřižování odpadli, když je přesvědčil o tom, co jim říkal již dříve, že musel vytrpět ty věci, jelikož byly předpovězeny

proroky – a obcoval s nimi a chválil Boha, jak se vypravuje i v pamětech apoštolů (Dial. 106,1, srv. Ž 22,23n; L 24,25–27.36);

11. že jednoho z apoštolů přejmenoval na Petra a syny Zebedeovy nazval *Boanerges*, tj. „synové hromu“. Zde se mimořádně vyskytuje místo výrazu „vzpomínky apoštolů“ spojení „jeho vzpomínky“ (*apomnémoneumata autú*), které může být vzhledem ke kontextu vyloženo jako „vzpomínky Petrovy“,[33] což by mohl být odkaz na Markovo evangelium, v němž jediném se objevuje zmínka o „synech hromu“ (Dial. 106,3, srv. Mk 3,16n).
12. že při Ježíšově narození na nebi vzešla hvězda, kterou považovali „mágové z Arábie“ za znamení a přišli a klaněli se mu (Dial. 106,4, srv. Mt 2,1.9–11);
13. že se Židé hádali s Ježíšem a řekli mu: „Ukaž nám znamení“, a on jim odpověděl: „Pokolení zlé a zpronevěřilé si hledá znamení; ale znamení jim nebude dáno, leč znamení proroka Jonáše.“ Jelikož to tajemně řekl, mohli si posluchači domyslet, že třetího dne po svém ukřižování vstane z mrtvých. (Dial. 107,1, srv. Mt 12,38n; 16,1.4; L 11,16.29).

Z tohoto přehledu vidíme, že látka „vzpomínek apoštolů“ se do velké míry skutečně kryje s evangelii, jak už napovídala glosa v Apol. I,66,3.[34] Justin z nich nejčastěji cituje podle znění Matoušova evangelia, nezřídka harmonizovaného s Lukášovým zněním, podíl textu Markova evangelia je menší. Zastoupení Jana ve vzpomínkách apoštolů bylo dlouho badateli zvažováno, Justinova díla ale obsahují četné narážky na Janovo evangelium a velmi pravděpodobně znal jeho učení o Logu, tak se můžeme domnívat, že i Janovo evangelium patřilo mezi *apomnémoneumata*.[35]

Oskar Skarsaune poznamenal, že na rozdíl od *První apologie* musel Justin v této části *Dialogu s Tryfónem* pracovat přímo s textem kanonických evangelií, neboť většina veršů Žalmu 21 (LXX) nikdy nebyla součástí souboru tradičních testimonií prorockých textů a Justin musel příslušné doklady o naplnění proroctví dohledat přímo v textu evangelií. O povaze Justinových pramenů se vedla již ve 2. polovině 19. století intenzivní diskuse, upozorňující na rozdíly mezi Justinovým textem a evangelii, jak je

[33] Claus-Jürgen Thornton, Justin und das Markus-Evangelium, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 84 (1993), 93–110, 96.

[34] Pokud by *apomnémoneumata* nebyla rovnou totožná s evangelii, mohli bychom v nich podle Luise Abramowski, Die Erinnerungen der Apostel bei Justin, in: Peter Stuhlmacher (ed.), *Das Evangelium und die Evangelien* (WUNT 28), Tübingen: Mohr, 1983, 341–353, 353, spatřovat „die Buchform einer Evangelienharmonie“. Srv. též Justinova žáka Tatiána a jeho evangelijní harmonii *Diatessarón*.

[35] Skarsaune, Justin Martyr and his Bible, 67–68.

dnes známe. Někteří badatelé zastávali názor, že odchylky jsou dány tím, že Justin cituje zpaměti,[36] jiní že užíval i jiná, nekanonická evangelia,[37] postsynoptickou evagelijní harmonii[38] či parasynoptické prameny.[39] Dnes už stěží zjistíme, jaké texty a v jaké podobě měl Justin k dispozici, evangelijní harmonie *Diatessarón* pocházející z pera jeho žáka Tatiána nicméně napovídá, že harmonizující tendence v jeho dílech můžeme očekávat, a není vyloučeno, že sám Justin autorem nějaké evangelijní harmonie byl.

Nakonec je nutné dodat, že ne všechny tradice o Ježíšovi, ani ty, které uvádí ve výkladu Žalmu 21 (LXX), referuje Justin jako *apomnémoneumata*. Kromě šesti logií, která dle vlastních slov cituje ze „vzpomínek apoštolů", jsou tu dvě další (Dial. 100,1 a 101,2)[40] a šest dalších narativů. Na druhou stranu když Justin uvádí detaily z Ježíšova života, které se nenacházejí v kanonických evangeliích,[41] nikdy se neodvolává na autoritu „vzpomínek".

---

36 Karl Semisch, *Die apostolischen Denkwürdigkeiten des Märtyrers Justinus*, Hamburg: F. und A. Perthes, 1848. K Semischově stanovisku se přiklonil Theodor Zahn, *Geschichte des neutestamentlichen Kanons*, sv. I, část II, Erlangen: A. Deichert 1888.

37 Podle Karla Augusta Crednera, *Beiträge zur Einleitung in die biblischen Schriften*, Halle: Buchhandlung des Waisenhauses, 1832, byl Justin závislý na nekanonickém díle, jež Credner identifikuje s Petrovým evangeliem. Tuto tezi dále rozvinul Adolf Hilgenfeld, *Kritische Untersuchungen über die Evangelien Justin's, der Clementischen Homilien und Marcion's*, Halle: C. A. Schwetschke und Sohn, 1850.

38 William Sanday, *The Gospels in the Second Century*, London: Macmillan, 1876, na základě analýzy všech evangelijních citací u autorů 2. století dospěl k existenci evangelijní harmonie, zkomponované z kanonických evangelií, kterou užívala řada církevních autorů, zvláště Justin a autor Pseudo-Klémentových Homilií. K této tezi se přiklonil Moritz von Engelhardt, *Das Christentum Justins des Märtyrers*, Erlangen: A. Deichert, 1878, a v téměř o století později Helmut Köster, *Synoptische Überlieferung bei den Apostolischen Vätern* (TU 65), Berlin: Akademie-Verlag, 1957, a jeho žák Arthur J. Bellinzoni, *The Sayings of Jesus in the Writings of Justin Martyr* (Suppl. to NT), Leiden: E. J. Brill, 1967.

39 Tak Marie-Émile E. Boismard, Une tradition para-synoptique attestée par les pères ancient, in: Jean-Marie Sevrin (ed.), *The New Testament in Early Christianity / La récéption des ecrits néotestamentaires dans le christianisme primitif*, Leuven: Leuven University Press, 1989, který se snaží dokázat, že v citacích církevních otců se nachází starší forma citací než v Matoušově evangeliu. Tezi o mimokanonickém dokumentu zastával již Wilhelm Bousset, *Die Evangelienzitate Justins des Märtyrers in ihrem Wert für die Evangelienkritik*, Göttingen 1891, který provedl rozsáhlou komparaci citací v Pseudo-Klémentových Homiliích, Apoštolských konstitucích a Didaché, u Klémenta Alexandrijského, Órigena, Eusebia a též Epifania ze Salamíny.

40 Dial. 100,1 srv. výše 95; Dial. 101,2: „Když mu kdosi řekl: ‚Mistře dobrý,' odpověděl: ‚Proč mi říkáš dobrý? Jediný je dobrý, můj nebeský Otec.'" Srv. Mt 19,16–17; Mk 10,17–18; L 18,18–19.

41 Např. že Ježíš se narodil v jeskyni nedaleko Betléma (Dial. 78,5), že „mágové" přišli z Arábie (Dial. 78,1.2.5.7), že v Jordánu poté, co Ježíš sestoupil do vody ke křtu, vzplál oheň (Dial. 88,3). Kompletní přehled viz Barnard, *Justin Martyr*, 64–65. Možné odkazy na

Status „vzpomínek apoštolů" a otázka autority

Není pochyb o tom, že výroky Ježíšovy mají v Justinových dílech stejný status jako slova proroků. Mají jej i „vzpomínky apoštolů", jež tyto výroky zachycují? Malou nápovědou nám může být, že Kristovi přátelé, tedy apoštolové, jsou postaveni naroveň prorokům už v Justinově popisu jeho konverze a vzpomínky apoštolů (*apomnémoneumata tón apostolón*) byly spolu či střídavě s prorockými spisy (*syngrammata tón profétón*) čteny při nedělním setkávání křesťanů.

Ačkoliv Justin nikde nenaráží na inspiraci autorů „vzpomínek apoštolů", autorita Ježíšových následovníků je v jeho očích doložena již z Písma, neboť i oni jsou součástí mesiášských proroctví.[42] Justin má na mysli právě apoštoly, když cituje Iz 2,3 („Ze Sijónu vyjde zákon, slovo Hospodinovo z Jeruzaléma"),[43] a podobně vykládá i Žalm 110: „Výrok: ‚Berlu moci tvé vyšle tobě z Jeruzaléma' je předpovědí mocného slova, které jeho apoštolé všude hlásali, když vyšli z Jeruzaléma…" (srv. Apol. I,39,3).[44]

U Justina se tedy prolíná, doplňuje a potvrzuje několik typů autority: autorita starozákonních proroctví, autorita Ježíšových slov a autorita „vzpomínek apoštolů" neboli evangelií jako tradice písemně zaznamenané apoštoly. Písmo neboli prorocké slovo má váhu, protože je inspirované prorockým duchem (který je v *První apologii* identifikován s Logem). Ježíš má autoritu jako ten, o němž Písmo prorockým způsobem hovoří. Záznamy vzpomínek na Ježíše mají zvláštní autoritu díky tomu, že byly sepsány jeho nejbližšími žáky, apoštoly a jejich následovníky, kteří v něm díky prorockému slovu Písma rozpoznali Mesiáše: „Uvěřili jsme učení těch, kteří si zapamatovali všechny věci o našem Spasiteli Ježíši Kristu, protože prorocký Duch skrze Izajáše předpověděl, že se tyto události stanou" (Apol. I,33,5). Samotný příchod a působení apoštolů jsou kromě toho dosvědčeny doklady z Písma, jak jsme viděli výše.

Nicméně přece jen tu je významný rozdíl v traktování: zatímco u „vzpomínek apoštolů" i ve zmínkách o evangeliu je kladen důraz na jejich psanou podobu, „Písmo" u Justina *mluví* (*legei* či *fésin*), je to živý hlas: „Uvěřili

---

Petrovo evangelium vyjmenovala Greschat ve svém článku Justins „Denkwürdigkeiten der Apostel", 207–212.

[42] Charles E. Hill, Justin and the New Testament Writings, *Studia patristica* 30 (1997), 46.

[43] Srv. Apol. I,39: „Neboť z Jeruzaléma vyšlo do světa dvanáct mužů, byli nevzdělaní a neučení v řeči, ale skrze moc Boží ohlašovali celému lidstvu, že byli Kristem vysláni učit všechny Slovu Božímu." Srv. také Dial. 109–110.

[44] Srv. Dial. 42,1.2; 109,1. Další příklady viz Hill, Justin and the New Testament Writings, 47.

jsme Božímu hlasu, který k nám opět mluví skrze apoštoly Kristovy a byl nám zvěstován skrze proroky, a odřekli jsme se všech světských věcí až do smrti" (srv. Dial. 119,6).

Písmo (tj. hebrejská bible ve znění Septuaginty) má tedy svůj nezpochybnitelný status jako *živý hlas* prorockého ducha, který přináší proroctví o Kristu. Tradice Ježíšových skutků a slov byly apoštoly pečlivě zachyceny v jejich *psaných* vzpomínkách. Předávat a zapisovat své vzpomínky na Ježíše – na to, co říkal a co dělal –, je podle Justina jedním z úkolů apoštola. Druhým pak je ukazovat, jak byl celý Ježíšův příběh předpovězen v proroctvích Písma,[45] jež jsou inspirována prorockým duchem.

Proroctví o Kristu byla totiž nesrozumitelná až do doby, než Kristus sám po svém zmrtvýchvstání přesvědčil apoštoly, že „ty věci byly předpovězeny v Písmech"[46] – do té doby byl smysl Písma zastřený.[47] Až vzkříšený Ježíš naučil své apoštoly číst proroctví, v nichž bylo předpovězeno všechno o věcech, které se stanou (Apol. I,50,12).

V této věci je Justin, zdá se, silně ovlivněn Pavlem,[48] který v 2K 3,14 mluví o „zahaleném čtení Písma u Židů": „Až do dnešního dne zůstává onen závoj při čtení staré smlouvy a zůstává skryto, že je zrušen v Kristu. A tak až podnes, když se čte Mojžíš, leží na jejich srdci závoj." Je příznačné, že Pavel, ač jeho jméno nikde neuvádí, zajímá Justina především jako interpret starozákonních proroctví.[49] Ze srovnání starozákonních citací víme, že Justin čerpal hojně z listů Římanům a Galatským, v nichž Pavel podává interpretaci textů z Písma.[50] Tento způsob recepce se ale projevuje i u jiných novozákonních autorů – zásadní jsou pro Justina ti, kteří nashromáždili největší množství podobných testimonií. Z evangelistů tomuto kritériu nejlépe vyhovuje Matouš díky svým explicitním odkazům na proroctví a jejich naplnění v Ježíšově životě, působení, smrti i zmrtvýchvstání.[51]

Rozumět proroctvím ale není dáno každému, je to Boží dar: „… tyto věci nemohou vnímat ani chápat všichni, jenom ten, komu je umožní pocho-

---

45 Skarsaune, Justin Martyr and his Bible, 68.

46 Srv. L 24,25–27.32.45.

47 Srv. Dial. 76,6: „Ačkoli bylo proroky o Kristu tajemně zvěstováno, že bude trpět a potom všem vládnout, nikdo tomu nemohl porozumět, dokud on sám nepřesvědčil apoštoly, že ty věci byly patrně předpovězeny v Písmech."

48 Bruce Chilton, Justin and Israelite Prophecy, in: Sara Parvis / Paul Foster (eds.), *Justin Martyr and His Worlds*, Minneapolis: Fortress Press, 2007, 77–88, 82.

49 Může být důvodem, proč Justin necituje ani neodkazuje na Pavla, že z něj vycházel Markión, nebo jej Justin opomíjí proto, že není zdrojem tradic o Ježíšovi? Srv. Cosgrove, Justin Martyr and the Emerging Christian Canon, 225.

50 Přímo od Pavla si Justin nejspíše vypůjčil velké množství starozákonních citací, srv. Skarsaune, Justin Martyr and his Bible, 71–74, pozn. 91 s odkazy na další literaturu a pozn. 92.

51 Srv. tamtéž, 70.

pit Bůh a jeho Kristus".[52] V Justinově pojetí se nejedná o nějakou „moc" (*dynamis*), nýbrž toliko „milost, jež mu byla Bohem udělena k porozumění jeho Písmům" (Dial. 58,1). Účastnit se této milosti zadarmo a hojně vyzývá všechny lidi.

Písmo bylo tedy pro Justina souborem svědectví, na němž díky zvláštní milosti může ukazovat, že Ježíš je pravý Mesiáš. Sám sebe vnímá jako pokračovatele apoštolské tradice, exegetu a křesťanského učitele, který navazuje na apoštolský výklad Písma.[53]

V Justinovi tak získalo křesťanství vzdělaného obhájce, který dokázal dovedně pracovat se starozákonními texty a uhájit hebrejskou bibli proti markionitským tendencím. Tím, že Ježíše představil jako filosofického učitele, reinterpretoval a otevřel pro křesťanství řeckou filosofickou tradici. Výrazem „vzpomínky apoštolů" pak evangeliím otevřel dveře do klasické literatury,[54] a navíc jim dal nový status toho co „je psáno" (*gegraptai*): status Písma.

---

[52] Srv. závěrečnou větu Dial. 7,3, srv. Dial. 100,2; Apol. I,50,12.

[53] Srv. Skarsaune, Justin Martyr and his Bible, 69.

[54] Srv. Martin Dibelius, *Die Formgeschichte des Evangeliums*, Tübingen: Mohr Siebeck, 1959³, 36–37: „Hier ist apologetische Tendenz wirksam, die das Christentum in die Bildungsphäre erhebt: durch die Etikettierung ‚Memoiren' werden die Evangelienbücher der grossen Literatur eingereiht." Cit. dle Hyldahla, Hegesipps Hypomnemata, 82.